

KIRGIZ ATASÖZLERİNİN CÜMLE YAPISI ÜZERİNDE BAZI GÖZLEMLER

Mevlüt GÜLTEKİN*

ÖZET

Kırgız Türkleri zengin bir folklor hazinesine sahiptir. Bu hazinenin önemli bir bölümünü de bazı çalışmalarda sayısı on bini aşan atasözleri oluşturmaktadır. Biz bu çalışmamızda, çoğunu, Kırgızistan'da yayımlanmış *Bir Miñ Kırgız Eliniñ Makal-Lakaptarı* (BM) adlı eserle Türkiye'de çıkmış *Kırgız Atasözleri* (KA) adlı iki çalışmadan aldığımız, 97 Kırgız atasözünü cümle yapıları bakımından gözden geçireceğiz. Kalıplaşmış ifade biçimlerinden biri olan Kırgız atasözlerini, cümle yapıları itibarıyla, 1. Basit, 2. Birleşik, a. sıralı, b. girişik, c. şart, ç. iç içe birleşik ve 3. Karmaşık cümle yapısındaki atasözleri olarak tasnif etmek suretiyle inceleyeceğiz. Basit cümle yapısındaki atasözleri (1-10)¹, anlamca bildirme ve emir cümlesi yapısındakiler olmak üzere ikiye ayrılarak gözden geçireceğiz. Sıralı cümle yapısındaki atasözlerini (11-25) ise, dizilişlerine göre, kurallı ve devrik yapıda olanlar olarak inceleyeceğiz. Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözlerini (26-44) de, zarf tümleci, özne, nesne, yer tamlayıcısı vb. işlevli olanlar biçiminde gözden geçireceğiz. İç içe birleşik cümle yapısındaki atasözlerini (45-55) ise, nesne işlevi gören ve *degen* sıfat-fiilin önünde gelip vasıflayıcı olarak kullanılanlar diye ikiye ayırarak ele alacağız. Girişik cümle yapısındaki atasözlerini (58-78) ise, A. isim-fiillerle, B. sıfat-fiillerle, C. zarf-fiillerle kurulan girişik birleşik cümle yapısına sahip atasözleri olarak inceleyecek ve bu fiil gruplarının katıldığı birleşik cümlelerdeki işlevlerine de işaret edeceğiz. İçerdiği temel cümlelerden en az birisi girişik cümlecik veya şart cümlecik yapılarındaki iki ya da daha fazla sıralı cümleden veya şartlı birleşik cümleden meydana gelen karmaşık cümle yapısındaki atasözlerini (79-97) ise, makalenin sonunda gözden geçireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kırgızca, atasözü, Kırgızca cümle bilgisi, cümle yapısı, sentaks.

SOME OBSERVATIONS ON THE SENTENCE STRUCTURES OF THE KIRGHIZ PROVERBS

ABSTRACT

Kirghiz Turks have a rich treasure of folklore. Their proverbs, the numbers of which are given in some literary works over ten thousands, build an essential part of this treasure. We explore 97 Kirghiz proverbs,

* Doç.Dr. Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü öğretim üyesi, e-posta: mevlutgultekin@yahoo.com

¹Yay araç içindeki sayılar örnek olarak incelenen atasözü numaralarını göstermektedir.

most of them chosen from *Bir Miñ Kırgız Eliniñ Makal-Lakaptarı* (BM), published in Kirghizstan and *Kırgız Atasözleri* (KA), published in Turkey, regarding their sentence structure in our article. Kirghiz proverbs are classified according to their sentence structure: 1. simple, 2. complex: a. coordinated, b. proverbs presenting a subordinated sentence structure having infinitive verb forms such as infinitives, participials or gerundial forms, c. conditional, d. proverbs presenting complex sentence structures with a direct quote and 3. proverbs having a mixed sentence structure. Simple sentences (1-10) are classified according to their meaning as: declarative sentences and imperative sentences. Coordinated sentences (11-25) are also studied according to their word order as sentences presenting regular turkic word order with predicates placed at the end of the sentence in question and sentences with diversified word order. Conditional clauses (26-44) are examined according to their functions as adverbials, subject clauses, concessive clauses etc. Direct quote (45-55) embedded in main sentences are studied regarding their functions as object clauses or relative clauses builded by *degen*. We study subordinated clauses formed by infinitive verb forms such as infinitives, participials or gerundials (56-78) and try to determine their functions in the main sentences they take part in. Sentences comprising two or more independent clauses, at least one of which has one conditional clause or a clause builded by infinitive verb forms mentioned above are defined as mixed sentences (79-97).

Key Words: Kirghiz, proverb, syntax of the Kirghiz, sentence structure, syntax.

GİRİŞ

Köklü bir sözlü edebiyat geleneğine sahip ve aynı zamanda Manas destanı gibi dünyanın en büyük destanlarından birine sahip olan Kırgız Türkleri, zengin bir atasözleri hazinesine de sahiptir. Türk Dilinin sınıflandırılmasında genel olarak Kıpçak (Kuzeybatı) grubu Türk dilleri içinde gösterilen (krş. Johanson 1998:87) Kırgız Türkçesi, Kırgız Türkleri'nin, 1990 yılında Sovyetler birliğinin dağılmasıyla bağımsız olması sonrası, daha rahat bir gelişme ortamı bulmuş ve bağımsızlığını kazanan Kırgızistan'da daha özgür bir araştırma ortamı da ortaya çıkmıştır.

Kırgız atasözlerinin cümle yapısını genel hatlarıyla belirlemek amacıyla yaptığımız bu çalışmada Kırgızistan'da yayımlanmış *Bir Miñ Kırgız Eliniñ Makal-Lakaptarı*²(BM) adlı eserle Türkiye'de çıkmış *Kırgız Atasözleri* (KA) adlı çalışmalar taranmış ve elde edilen veriler tasnif edilerek incelenmiştir. Ancak bizim çalışmamız konuyla ilgili nihaî bir çalışma olmayıp oldukça genel bir gözlem niteliği taşımaktadır ve daha sonra benzer konuda yapılacak, istatistikî verilere dayalı detaylı çalışmalar için bir teşvik olarak düşünülebilir.

Cümle bilgisi ile ilgili yapılan çalışmaların oldukça yetersiz olduğu (krş. Johanson 1988:204) ve Türkiye'de yapılan çalışmaların çoğunlukla geleneksel dil bilgisi esasında yapıldığı, Kırgızistan'da bu alanda yapılan çalışmaların ise Rus gramer ekolüne bağlı olarak yapıldığı göze çarpmaktadır.

²Eserlerin tam künyesi için makalenin sonundaki Kaynakçaya bakınız.

Kırgızistan'da yapılan cümle bilgisi araştırmalarında³ yapısı bakımından cümleler: 1. basit cümleler 2. birleşik cümleler olarak ikiye ayrılmaktadır. Birleşik cümleler ise genel olarak 1. sıralı cümleler, a. bağlaçlı sıralı cümleler, b. bağlaçsız sıralı cümleler, 2. bağlı birleşik cümleler olarak ikiye ayrılarak incelenmektedir.

Türkiye'de yapılan cümle bilgisi araştırmalarında ise yapısı bakımından cümleler⁴, genel olarak basit ve birleşik olarak ikiye bölünmektedir. Birleşik cümleler ise a. şart cümleleri, b. *ki*'li birleşik cümleler ve c. İç içe birleşik cümleler olarak üçe ayrılarak incelenmektedir. Bazı araştırmalarda buna bir de girişik cümle ilave edildiği görülmektedir⁵ (krş. Özkan -Sevinç 2008:168-169).

Biz de bu araştırmamızda yukarıda zikr edilen çalışmaları da dikkate alarak Kırgız atasözlerinin cümle yapısını;

1. Basit cümle yapısındaki atasözleri,
2. Birleşik cümle yapısındaki atasözleri:
  - a. Sıralı cümle yapısındaki atasözleri.
  - b. Şart cümlesi yapısındaki atasözleri.
  - c. İç içe birleşik cümle yapısındaki atasözleri.
  - d. Girişik cümle yapısındaki atasözleri:
    - A. Yapısında isim-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri.
    - B. Yapısında sıfat-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri.
    - C. Yapısında zarf-fiil bulunan girişik cümle yapısındaki atasözleri.
3. Karmaşık cümle yapılı atasözleri olarak üç gruba ayırarak gözden geçireceğiz.

1. Basit cümle (*cönököy süylöm*) yapısındaki atasözleri

• Basit cümle yapısındaki atasözleri sadece bir yükleme sahip olan ve içerisinde fiilimsi bulunmayan atasözleridir. Bunlar genellikle şimdiki-geniş zaman çekimli (1-3), nadiren *-p* ekli geçmiş zaman (4-5) çekiminde olan, olumlu ya da olumsuz, bildirme cümlesi görüntüsündedir ve Türk dilinin genel cümle dizilişine uygun olarak özne, nesne, yüklem dizilişine sahiptir⁶.

- (1) - (8). örnekler basit bildirme cümlesi yapısındadır:

1. *Abiyirdüü cigitke, acalduu kiyik colugat*⁷. (KA:8)

³ Krş. Capar 1992, cilt 2: 30-331.

⁴ Krş. Ergin 1984: 398-407, Karahan 1993: 60-68, Karaörs 1993:44-51.

⁵ Altun, *Türk Atasözleri Üzerine Sentaktik Bir İnceleme* (2004) adlı çalışmasında Türk atasözlerini: 1.Basit cümle, 2.Birleşik cümle, 3. Sıralı ve Bağlı cümle olarak üçe ayırarak incelemiştir.

⁶Krş. Kirchner 1998:353.

⁷*Kırgız atasözleri* adlı eserden alınan atasözlerinin Türkçe karşılıkları genellikle Şavk (2002)'in aktardığı biçimiyle verilmiş, bazen de farklı biçimde Türkçeye aktarılmıştır.

“İyi yürekli yiğide, eceli gelmiş geyik rastlar.”

2. *Aç kadrın tok bilbeyt*⁸. (KA:29)
“Aç kadrini tok bilmez.”
3. *Aç karışkır, iyinge catpayt*. (KA:30)
“Aç kurt inde yatmaz.”
4. *Kandın da bir tatım tuzu kemiptir*. (BM:464)
“Han da bir tadım tuza muhtaç olmuş.”
5. *Mastan cindi kaçıptır*. (BM:638)
“Sarhoştan deli (bile) kaçmış.”

- Yükleme isim olan Kırgız atasözlerinde, (6.) - (8). örneklerde görüldüğü üzere, Türkçede de bazen olduğu gibi, bildirme eki *-Dir* kullanılmaz:

6. *Acal cuucusu, ooru*. (KA 12)
“Ecelin dünürü, hastalık.”
7. *Adam körkü, adep*. (KA:85)
“İnsanın güzelliği edeptir.”
8. *Adam temürden katuu, güldön nazık*. (KA:90)
“İnsan demirden sert, çiçekten naziktir.”

- Bazı atasözlerinin olumlu ya da olumsuz çatılı emir cümlesi biçiminde olduğu da görülmektedir. (9.) ve (10.) örneklerde yüklemelerinin altı çizili cümleler, basit emir cümlesi yapısındadır:

9. *Aarının uyuguna tiybe*. (KA:3)

“Arının yuvasına değme.”

10. *Sanı menen birge danı bolsun*. (BM:750)

“Sayısıyla beraber danesi de olsun.” (Sadece nicelik değil, nitelik de olsun).

2. Birleşik Cümle (*tataal süylöm*) Yapısındaki Atasözleri

a. Sıralı cümle (*teng baylanıştagı koşmo süylöm*) yapısındaki atasözleri

- Sıralı cümleler, kendi başına bağımsız cümle işlevi yapabilen, yüklemeleri olumlu ya da olumsuz isim ya da fiilden ibaret iki ya da daha fazla basit cümleden oluşurlar ve bu cümlelerin birbiriyle bağlanmasında her hangi bir bağlaç ya da bağlacımcı kelime kullanılmaz⁹:

11. *Aç közdön karız suraba, sukka karız berbe*. (KA:35)

“Aç gözlüden borç isteme, kıskanca (cimriye) borç verme.”

12. *Keregem saga aytam, kelinim sen uk*. (BM:512)

“Kızım sana diyorum, gelinim sen anla.”

⁸ Kiril harfli Kırgız atasözlerinin çevriyazısında, Şavk (2002)'in kullandığı çevriyazı harfleri kullanılmıştır.

⁹ Ölçünlü Kırgız Türkçesindeki sıralı cümlelerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Capar 1992:244-260.

13. *Aç öldürbe, tok öltür; kış öltürbe, caz öltür.* (KA:37)

“Aç öldürme, tok öldür, kışın öldürme, ilkbaharda öldür.”

14. *Acıdardın kuyruğun baspa, başın bas.* (KA:23)

“Ejderhanın kuyruğuna basma, başına bas.”

15. *Karın açtı – kayrat kaçtı.* (BM:481)

“Karın acıktı, güç kaçtı.”

16. *Adam alası içinde, mal alası tışında.* (KA:72)

“İnsan alası içinde, hayvan alası dışında.”

17. *Aalamdın körkün köz açat, adamdın köönün söz açat.* (KA: 2)

“Alemin güzelliğini göz açar, insanın gönlünü söz açar.”

18. *Acardu ayal, adamdın periştesi, akılduu ayal, erkektin şerikteşi.* (KA:22)

“Güzel kadın, erkeğin meleği; akıllı kadın erkeğin ortağı.”

19. *Aç kekiret, tok sekiret.* (KA:32)

“Aç geçirir, tok sıçrar.”

20. *Adam caman emes, anın kıyalı caman.* (KA:75)

“İnsan kötü değil, onun düşüncesi kötü.”

21. *Adeptüü, alkış alat; adepsiz, kargış alat.* (KA:116)

“Edepli hayır dua alır; edepsiz, beddua alır.”

- Sıralı cümlelerde, ilk cümlenin yüklemi, (22.) örnekte olduğu gibi, ikincisi ile aynıysa, tekrardan kaçınmak için, bazen düşebilir:

22. *Adamdı akılınan, daraktı calbırağınan bayka.* (KA:94)

“İnsanı aklından, ağacı yaprağından tanı.”

- Ancak temel cümlecik yüklemeleri, (23.) ve (24.) örneklerde olduğu gibi, aynı olmakla birlikte, biri olumlu diğeri olumsuzsa, altı çizili yüklemelerde görüldüğü üzere, her iki yüklem de kullanılır:

23. *Adam kursağınan arıktabayt, kulagınan arıktayt.* (KA:86)

“İnsan midesinden zayıflamaz, kulağından zayıflar.”

Turkish Studies

24. *Adamdı sözünön taanıbayt, işinen taanıyt.* (KA:97)

“İnsan sözünden tanınmaz, işinden tanınır.”

- Sıralı cümleyi oluşturan cümlelerin yüklemeleri her zaman sonda bulunmaz, bazen yüklemden sonra başka unsurların geldiği devrik yapılar da görülebilir. (25.) örnekte sıralı cümleyi oluşturan her iki cümlenin belirli nesnesi de yüklemden sonra gelmiştir.

25. *Adamdın adam bilet şımbatın, akmaktar kaydan bilsin, adamdın arzan menen kımbatın.* (KA:98)

“İnsanın insan bilir güzelliğini, ahmaklar nereden bilsin insanın değerlisi ile değersizini.”

b. Şart cümlesi (*şarttuu bagınıñki süylöm*) yapısındaki atasözleri

- Bu tür cümlelerde yardımcı cümlecik konumundaki şart cümlesi, Türk Dilinin genel yapısına uygun olarak, temel cümlecikten önce gelir. Olumlu ya da olumsuz olabilen şart yardımcı cümlecigi, temel cümlecigin zarf tümleci, öznesi, nesnesi ya da yer tamlayıcısı görevini yapar.
- (26.) - (31.) örneklerde altı çizili şart cümlecikleri, **zarf tümleci** işlevindedir:

26. *Acal cetip kün bütsö¹⁰, kimdi sorboyt kara cer.* (KA:11)

“Ecel gelip gün bitince, kimi emmez kara yer.”

27. *Acal kelse, altın taktan payda cok.* (KA:14)

“Ecel gelince altın tahtın faydası yok.”

28. *Akil aşsa, cin bolot.* (KA:132)

“Akıl fazla olursa, (insan) deli olur.”

29. *Acal, ölüm cetpese, adam uulu cıgılbayt.* (KA:16)

“Ecel, ölüm gelmese, insan oğlu yıkılmaz (düşmez, ölmez).”

30. *Aç köz bayısa, açka uktayt.* (KA:33)

“Aç gözlü zengin olsa (da) aç uyur.”

31. *Töö kança bolso, cük oşonço.* (KT:243)

“Ne kadar deve varsa, o kadar (da) yük.”

- (32.)’de altı çizili şart cümlecigi, temel cümlecigin **öznesi** işleviyle kullanılmıştır:

¹⁰-SA ekli yardımcı cümlecik şart değil, zaman belirten zarf tümleci işlevindedir. Daha fazla bilgi için bkz. Gültekin 2011: 111-112.

32. *Agam kimdi alsa, cengem oşol.* (BM:6)
“Ağabeyimin aldığı (hanım), yengemdir.”
- Şart cümlecığı, altı çizili (33) - (36.) örneklerde, temel cümlecığın **yer tamlayıcısı** işleviyle kullanılmıştır:

33. *Kayda barsaň da, kazanıň kulağı törtöö.* (BM:445)
“Nereye gitsen, kazanın dört kulpu vardır.”

34. *Ooru kayda bolso, can oşol cerde.* (BM:682)
“Ağrı neredeyse, can orada.”

35. *Köpçülük kayda bolso, tokçuluk oşondo bolot.* (KT:247)
“Çoğunluk nereyse, tokluk oradadır.”

36. *Aldıñkı köç kayda barsa, artkı köç da oşol cakka barat.* (KT:247)
“Önceki göç nereye giderse, arkadaki göç oraya gider.”
  - (37.)’de altı çizili şart cümlecığı, temel cümlecığın **nesnesi** olarak kullanılmıştır:

37. *Oozun kaysı dese, murdun körsötöt.* (BM:681)
“Ağzın ne derse, burnun (onu) gösterir.”
  - Şart kipindeki fiile *da* edatının getirilmesiyle oluşan ve şart cümlecığının ifade ettiği şarta rağmen temel cümlecığın gerçekleştiğini belirten yetersiz şart cümlecikleri¹¹ (*concessive clauses*) de, (38.) - (40.) örneklerde de olduğu gibi, Kırgız atasözlerinde karşımıza çıkmaktadır:

38. *Adamdın özü kartaysa da sözü kartaybayt.* (KA:106)
“İnsanın kendisi yaşlansa da sözü yaşlanmaz.”

39. *Açkalıkka özüñ çıdasañ da kursağıñ çıdabayt.* (KA:52)
“Açlığa kendin dayansan da, miden dayanmaz.”

40. *Akıl cetse da kol cetpeyt.* (KA:133)
Akıl yetse de kol yetmez.”

¹¹İmer vd. (2011:313) sözlükte madde başı olarak vermedikleri *concessive* karşılığı olarak dizinde *ödünleyici* kavramını önermişlerdir.

- Şartlı birleşik cümlede şartlı cümlecik sayısı, (41.) örnekte olduğu gibi, birden fazla olabilir:

41. *Ayıl iti ala bolso da, börü körsö çogulat.* (BM: 45)

“Köyün köpeği (birbiriyle) hırlaşsa da, kurdu görünce birleşir.”

- Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözlerinde, üslup gereği, şartlı yan cümlecikğin yüklemine ve temel cümlecikğin yüklemine, (42.) ve (43.) örneklerde olduğu gibi, cümle sonunda bulunmadığı devrik cümlelerle de karşılaşılmaktadır:

42. *Aman bolso bu başım, - dağı ele çıgar bul çaçım.* (BM: 77)

“Başım esen olursa, saçım daha da çıkar.”

43. *Ekseñ ekin, içersiñ tegin.* (BM:956)

“Ekersen ekin, yersin bedava.”

- (44.) örnekte, şart yardımcı cümlecikği temel cümlecikten sonra geldiğinden birleşik cümle devriktir:

44. *Kazançının erki bar, kaydan kulak çıgarsa.* (BM:439)

“Kazancının istediği yere kulp takma hakkı vardır.”

c. İç içe birleşik cümle yapısındaki atasözleri

- İç içe birleşik cümleler, kendisinden önce gelen bir yardımcı cümlecikği nesne olarak içine alan ve temel cümlecikği genellikle *de-* fiilinin bitimli veya *dep* ya da *degiçe* zarf-fiilli biçimi ve *degen* sıfat-fiili biçimleriyle kurulan cümlelerdir. İç içe birleşik cümleler de, diğer cümle türleri gibi, olumlu ya da olumsuz olabilir¹²:

- (45.) – (49.) örneklerde altı çizili iç cümle kendisinden sonra gelen temel cümlecikğin yüklemi olan ve emir (45), şimdiki-gelecek zaman (46., 47., 48.), dilek-şart (49.) kip ekleriyle çekimlenmiş *de-* fiilinin, nesnesi olarak kullanılmaktadır:

45. *Abısınıñ bolso, küñüm çok debe.*¹³ (KA :7)

“Eltin varsa, kumam yok, deme.”

46. *Aç közdön ayran surasañ, akçañ barbı deyt.* (KA:34)

“Aç gözlüden ayran istesen, paran var mı? der.”

47. *Coldon kelip, ton meniki deyt.* (BM:386)

“Yoldan gelip kaftan benim der.”

48. *Cılan öldüreyin dese, taş alıp berbeyt.* (BM:401)

¹² Türkçedeki iç içe birleşik cümleler hakkında bkz. Özkan –Sevinçli 2008:163-165.

¹³ Bir Kıpçak dili olarak Kırgızca Eski Türkçedeki ön ses *t-* seslerini korumakla birlikte *de-* fiilinde *t->d-* sedalaşması göstermekle Oğuz Türkçesine benzemektedir.

“(Biri) yılan öldüreyim, dese, taş alıp vermezler.”

49. *Cakşısı geldi degiçe, carık keldi desengçi.* (KT:248).

“İyi geldi, diyeceğine, ışık geldi, desene.”

- (50.) – (53.) örneklerde altı çizili iç cümle kendisinden sonra gelen ve temel cümlecğin zarf tümleci olan *dep* zarf-fiilinin nesnesi olarak kullanılmaktadır:

50. “*Alma etekti alamin dep, çalma etekten ayrıldım.* (BM:70)

“İyi eteği alayım, derken kötü etekten (de) oldum.” (Dimyat’a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak).

51. *Körböyt dep uuru kılba.* (BM:578)

“Görmüyor, diye hırsız yapma.”

52. *Arstan “ayga minem” dep, ayağın bert kılıptır.* (BM:95)

“Arslan, aya çıkacağım, derken ayağını sakatlamış.”

53. *Aç bala tok bala menen oynoboyt, tok bala aç bolom dep oyloboyt.* (KA:25)

“Aç çocuk, tok çocukla oynamaz; tok çocuk, acıkırım, diye düşünmez.”

- (54.) – (55.) örneklerde altı çizili iç cümleler, kendilerinden sonra gelen *degen* sıfat-fiilinin nesnesi olarak kullanılmakta, *degeni* de içine alan sıfat-fiil grupları ise, sırasıyla, temel cümleciklerin nesnelere olan (*baş ve cigit*) baş isimlerini nitelemektedir.

54. *At baspaym degen cerin üç basat.* (BM:104)

“At, gitmem, dediği yere üç kez gider.”

55. *Azbaymın degen cigitti karañı tün azdırat.* (BM:104)

“Yanılmam, diyen yiğidi; karanlık gece yanılır.”

ç. Girişik birleşik cümle yapısındaki atasözleri

- Girişik birleşik cümleler, bitimsiz fiil biçimleri olan fiilimsilerle (isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil) kurulurlar. Fiilimsili cümlecik ya temel cümlecğin bir ögesidir ya da bir ögesinin niteleyicisidir¹⁴.

A. İsim-fiilli girişik cümle (*kıymıl atooçtuk türmök*) yapısındaki atasözleri

- Türkçede isim-fiil girişik cümlecikleri *-mA*, *-mAK*, *-(y)Iş* ekleriyle kurulurken, bu yapıdaki cümleler Kırgızcada ise *-Iş* (58), *-mAk* (57) ya da *-Uu* (56) mastar ekleriyle kurulur ve temel cümlecğin bir ögesi olarak görev alırlar. Altı çizili isim-fiiller (56.) örnekte yer tamlayıcısı, (57-58). örneklerde ise özne olarak kullanılmışlardır. Ancak kalıplaşmış ifade biçimleri olan

¹⁴ Krş. Özkan-Sevinçli 2008: 168-169.

atasözlerinde karşılaşılan *-mAk* yapıları isim-fiil yapıları bugün için artık kullanımdan düşmüş olup arkaik sayılmaktadır:

56. *Miltık menen okuuga karılık cok.* (BM:652)

“Avcılıkla okumanın yaşı yok.”

57. *Kelmek irade, ketmek icaze.* (BM:505)

“Gelmek isteğe bağlıdır, gitmek izne.”

58. *Keliş-ketiş tuugandıktın belgisi.* (BM:505)

“Geliş gidiş, kardeşliğin işaretidir.”

B. Sıfat-fiilli girişik cümle (*atooçtuk türmök*) yapısındaki atasözleri

• Sıfat-fiilli girişik cümlelerde, sıfat-fiil eki olarak en çok *-GAn* ekli biçimler (59-61) kullanılmakla beraber, *-çU* (64), *-EIEk* (63), *-Or* (62) ve *-BAs* (64) ekli yapılar da görülür:

59. *A too menen bu toonu arzıgan kiyik açka ölot.* (KA:1)

“O dağla bu dağı isteyen hayvan açlıktan ölür.”

60. *Agargan çaç boyolboyt.* (KA:120)

“Ağaran saç boyanmaz.”

61. *Taraançı cegen taruunun bödonö tartat cazasın.* (BM:794)

“Serçenin yediği darının cezasını bildircin çeker.”

62. *Ölör¹⁵ karga bürküt menen oynoyt.* (KA:17)

“Ölecek karga, kartalla oynar.”

63. *Açıla elek sandıkta, biçile elek kunduz bar.* (KA:43)

“Açılmamış sandıkta, dikilmemiş kürk var.”

64. *Kuu baş bolçu cigitke, tuubas katın colugat.* (BM:601)

“Çocuğu olmayacak gence, kısır kadın rast gelir.”

• Sıfat-fiil yan cümlecikli girişik cümlelerde, sıfat-fiil, Türkçede de olduğu gibi, başsız, yani isim olarak, temel cümlecğin öznesi (65, 66, 67), nesnesi (68, 69), ya da zarf tümleci (70) olarak da kullanılabilir:

65. *Oozu küygön, üylöp içet.* (BM:679)

“Ağzı yanan, üfleyerek yer.”

¹⁵ Kırgızcada zaman eki ve niteleyici sıfat-fiil olarak kullanımı çok daralan *-Or* eki, başsız sıfat-fiil olarak gelecek zaman işleviyle daha yaygın biçimde görülmektedir.

66. *Amalın tapkan, acaldan kutulat.* (BM: 176)

“Yolunu bulan ecelden kurtulur.”

- (67.)’de cümlenin öznesi işlevindeki *ögöy kaynenenin ölgönü* sıfat-fiil grubu, temel cümlecik olan *Kaygı çokto kaygı boldu* yapısından sonra gelmiştir. Yani birleşik cümle, temel cümlecik başta olduğundan devrik yapıdadır.

67. *Kaygı çokto kaygı boldu, ögöy kaynenenin ölgönü.* (BM:440)

“Kaygı yokken kaygı oldu, üvey kaynananın ölmesi.”

68. *Aldıñkı köçtün adaşkanın kiyinki köç bilet.* (KA:160)

“Öndeki göçün yolu şaşırıldığını arkadaki göç bilir.”

- (69.)’da olduğu gibi az sayıdaki, sıfat-fiil içeren bazı Kırgız atasözleri ise soru cümlesi yapısındadır:

69. *Beşiktegi balanın bek bolorun kim bilet?* (BM:201)

“Beşikteki çocuğun bey olacağını kim bilir?”

- (70.)’de *-GAn* ekine *-DAn* ayrılma eki aracılığıyla bağlanan *körö* edatından oluşan *-GandAn körö* ekli zarf-fiil cümlecigi, temel cümlecğin zarf tümleci olarak görev yapmaktadır:

70. *Cüz cılı kuzgun bolup çaşagandan körö, bir küni bürküt bolup çaşagan artık.* (KT:214)

“Yüz yıl kuzgun olarak yaşamaktansa bir gün kartal olarak yaşamak yeğdir.”

C. Zarf-fiilli girişik cümle (*çakçıl türmök*) yapısındaki atasözleri

- Bu tür girişik cümlelerde zarf-fiil olarak genellikle *-p* (73, 74, 75, 76), *-y* (78), *-KençE* (71-72), *-MeyİnçE* (77) zarf-fiilli yapılar kullanılır. Temel cümlecğin zarf-tümleci işlevi gören bu yapılar, aslında zarf-fiil öbeği yapısındadır.

71. *Suuk söz cürökkö cetkençe, muz bolat.* (KT: 248)

“Soğuk söz kalbe varana dek buz olur.”

72. *Biröönün elinde sultan bolgonço, öz elingde ultañ bol.* (KT:214)

“Başkasının ülkesinde sultan olacağına, kendi ülkende köle ol.”

73. *Kölögögö karap ton bıçpayt.* (BM:563)

“Kölgeye bakıp elbise dikilmez.”

74. *Aarı da güldü tandap alat.* (KA:3)

“Arı da çiçeği seçerek konar.”

Turkish Studies

75. *Acal aytıp kelbeyt.* (KA:10)

“Ecel söyleyerek gelmez.”

76. *Adamça tuulup, aybança caşaba.* (KA:92)

“İnsan gibi doğup, hayvan gibi yaşama.”

77. *Adam ölmöyünçö ıriskısı tügönböyt.* (KA:87)

“İnsan ölmeyince rızkı tükenmez.”

78. *Kardıma ıylabay, kadırıma ıylaym.* (BM:474)

“Karnım için ağlamıyorum, kaderime ağlıyorum.”

3. Karmaşık Cümle (*Aralaş Tataal Süylöm*) Yapısındaki Atasözleri

- Karmaşık cümleler, çoğunlukla, yapısındaki cümlelerden en az birisi girişik cümle ya da şart cümlecığı içeren iki ya da daha fazla temel cümleden oluşan sıralı cümle biçimindedirler.

- Karmaşık cümleleri kuran iki temel cümleden birisi basit cümle, diğeri ise şart cümlecığı ya da girişik cümlecığe sahip bir temel cümlecik (79-81) olabilir:

79. *Akılduunuñ sözü kıska, ayta salsa – nuska.* (BM :59)

“Akıllının sözü kısadır, söylerse - misaldir.”

80. *Kız ekende kızıl kız, caman katın kaydan çıktı?* (BM:614)

“Kız iken melek gibiydi, kötü kadın nereden çıktı?”

81. *Adam kaalasa taştan suu, takırdan gül çıkarat.* (KA:83)

“İnsan istese taştan su, balçıktan çiçek çıkarır.”

- Karmaşık cümleyi kuran her iki temel cümlecik de, (82. - 94.) örneklerde görüldüğü gibi, girişik birleşik cümle biçiminde olabilir.

82. *Aarı gül tatlandı süyöt, uuru tün katlandı süyöt.* (KA:4)

“Aarı çiçek tatmayı sever, hırsız gece çalışmayı sever.”

83. *Açka cegen kuykanı, tokto unutpa, tokto cegen kuykanı, tüktö unutpa.* (KA:58)

“Açken yediğin deriyi, tokken unutma; tokken yediğin deriyi, hiçbir zaman unutma.”

84. *Bilimdüü bolmok oñoy; adam bolmok kıyın.* (BM:209)

“Bilim sahibi olmak kolay, adam olmak zor.”

85. *Elin sagınbas er bolbos, üyrün sagınbas at bolbos.* (KT:167)

“Halkımı özlemeyen erkek olmaz, sürüsünü özlemeyen at olmaz.”

Turkish Studies

86. *Adaşkandın ayıbı çok, aylanıp üyürün tapkan soñ; açılğandıñ ayıbı çok, özü körüp capkan soñ.* (KA:109)

“Yanılanın suçu yok, dönüp sürüsünü bulduktan sonra, açılanın suçu yok, kendisi görüp örttükten sonra.”

87. *Kan tökpöy, ceniş çok; ter tökpöy cemiş çok.* (KT:248)

“Kan dökmeden zafer yok, ter dökmeden yemek yok.”

88. *Aganı körüp ini ösöt, eceni körüp siñdi ösöt.* (KA:119)

“Ağabeyi görerek erkek kardeş büyür; ablayı görerek kız kardeş büyür.”

89. *Bilgenden bile elegiñ köp; körgöndön körö elegiñ köp.* (BM:205)

“Bildiğinden, henüz bilmediğın fazla; gördüğünden, henüz görmediğın fazla.”

90. *Algani bolot, bergendin; atkanı bolot, mergendin.* (KA:166)

“Alacağı vardır, verenin; atacağı vardır, avcının.”

91. *Adam boluu arzan, adamdı bilüü, kımbat.* (KA:74)

“İnsan olmak, kolay; insanı tanımak, zor.”

92. *Adam bolmok – asta-asta; ayban bolmok – bir pasta.* (BM:10)

“Adam olmak, yavaş yavaş; hayvan olmak bir anda.”

93. *At arıtmak, arzan; curt arıtmak, kıyın.* (BM: 104)

“At temizlemek, kolay; yurt temizlemek zor.”

94. *Can saktaş oñoy; can cırgatış kıyın.*(BM:355)

“Canı korumak kolay, canı ferahlatmak zor.”

• Karmaşık cümle; bir şartlı yardımcı cümlecikle, bundan sonra gelen temel cümlecığı girişik cümle yapısında olan şartlı birleşik cümle (95) biçiminde de olabilir.

95. *Küçtüü bolsoñ, cerdey bol, baarın çıdap kötörgön.* (BM:610)

“Güçlü olursan toprak gibi ol, her şeyi katlanıp kaldıran.”

• Karmaşık cümle, (96. ve 97.) örneklerde olduğu gibi, bir şartlı birleşik cümle ile bir girişik birleşik cümleden meydana gelen sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir.¹⁶

¹⁶Ölçünlü Kırgız Türkçesindeki karmaşık cümlelerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Caparov 1979: 289 – 292.

96. *Bazardın alısı çok, satarı bolboso; çeçe süylöyt çeçender, el çoğulgan cerlerde.* (KT:220)

“Pazarın uzağı yoktur, satanı olmasa; güzel söyler natıklar, halkın toplandığı yerlerde.”

97. *Ooz degen darbaza- çıga beret ańdasa.* (BM:675)

“Ağız denen,bir kapıdır, çiki verir anlasa.”

SONUÇ

- Kırgız atasözlerini cümle bilgisi itibarıyla ele aldığımız bu makalede, 10 tanesi (1-10) basit, 68 tanesi (11-78) birleşik, 19 tanesi (79-97) ise karmaşık cümle yapısında 97 atasözü incelenmiştir.
- Basit cümle yapısındaki atasözlerinin (1-10), genellikle, kurallı, yani özne, nesne, yüklem dizilişinde bildirme ya da emir cümlesi biçiminde olduğu ve yüklemi isim kökenli olanlarında (6-8) ise *-Dir* bildirme ekinin kullanılmadığı saptanmıştır.
- Birleşik cümle yapısındaki Kırgız atasözlerinin, sıralı cümle (11-25), şartlı birleşik cümle (26-44), iç içe birleşik cümle (45-55) ve girişik birleşik cümle (56-78) yapısında olduğu görülmüştür.
- Sıralı cümle (11-25) yapısına sahip çok sayıda Kırgız atasözünün bulunduğu ve bunların büyük bölümünün kurallı (11-24) olduğu, az sayıda bazı sıralı cümle yapısındaki atasözlerinin (25) de devrik yapıda olduğu saptanmıştır. Kırgız atasözlerinde, ölçünlü Kırgızcada sıkça kullanılan bağlaçlı sıralı cümle tipi ile karşılaşılmamıştır.
- Şartlı birleşik cümle (26-44) yapısına sahip atasözlerinde, şart cümlecığının genellikle temel cümlecığın zarf tümleci (26-31) olarak kullanıldığı, az sayıdaki bazı atasözlerinde ise şart cümlecığının, temel cümlecığın öznesi (32), nesnesi (37), yer tamlayıcısı (33-36) ya da yetersiz şart cümlecığı (38-40) olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir.
- İç içe birleşik cümle (45-55) yapısındaki Kırgız atasözlerinin, *de-* fiilinin bitimli biçimi (45-49) ve *dep/degıçe* vb. zarf-fiilli biçimleri (50-53) ile *degen* sıfat-fiil (54-55) biçimleri yardımıyla kurulduğu ve bu yapılarda, iç cümleciklerin çoğunlukla temel cümlecığın nesnesi olduğu (45-49), seyrek olarak da başka bir ögesinin niteleyicisi (50-55) olduğu görülmüştür.
- Girişik cümle yapısındaki Kırgız atasözlerinin, bitimsiz fiil biçimleri olan, isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerle teşkil edildiği, isim-fiilli cümleciklerin (56-58), temel cümlecığın bir ögesi olarak kullanıldığı; sıfat-fiilli girişik cümleciklerin (59-70), ya temel cümlecığın bir ögesi olarak ya da onun bir ögesi değil de bir ögesinin niteleyicisi, zarf-fiilli cümleciklerinse (71-78), temel cümlecığın zarf-tümleci olarak görev yaptığı belirlenmiştir.
- Karmaşık cümle yapısına sahip atasözlerinin (79-97) ise, çoğunlukla, en az birisinin içinde bir fiilimsi bulunan ve iki ya da daha fazla temel cümleden oluşan sıralı cümle veya şartlı birleşik cümle yapısında olduğu görülmüştür.
- Kırgız atasözlerinde, ölçünlü Kırgızcada da olduğu gibi, Türkiye Türkçesinde kullanılan *ki*'li birleşik cümle türünün kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Turkish Studies

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- ALTUN, M. (2004). Türk Atasözleri Üzerine Sentaktik Bir İnceleme. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 21, 79-91.
- CAPAR, A. (1992). *Sintaksişeskiy Stroy Kırgızskogo Yazıka, Cilt II*. Bişkek: Mektep.
- CAPAROV, A. (1979). *Kırgız Tilinin Sintaksisi*. Bişkek.
- ÇELİK Şavk, Ü. (2002). *Kırgız Atasözleri*. Ankara: TDK. (KA).
- DAVLETBEKOVA, D.T. ve RUDOVA, M.A. (1999). *Bir Miñ Kırgız Eliniñ Makal-Lakaptarı*. Bişkek. (BM).
- ERGİN, M. (1984¹²). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GÜLTEKİN, M. (2011). Kırgız Türkçesinde Zarf-Fiiller ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları Üzerine Bir Araştırma. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 16, 99-126.
- İMANOV, A. - SAPAROV, A. (1988). *Kırgız Tili. Sintaksis*. Frunze: Mektep (KT).
- İMER, K. vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul:Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- JOHANSON, L. (1998). History of Turkic. Kitapta: *The Turkic Languages*, s. 81-125. (edit.: Johanson, L. –É. Á. Csató). London:Routledge.
- JOHANSON, L. (1990). Studien zu Türkeitürkischen Grammatik, s.146-301. Kitapta: *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* (edit. G.Hazai). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KARAHAN, L. (1993). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- KARAÖRS, M. (1993). *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- KİRCHNER, M. (1998). Kirghiz. Kitapta:*The Turkic Languages*,(edit.: Johanson, L. – É. Á. Csató). London:Routledge, 344-356.
- ÖZKAN, M. – V.SEVİNÇLİ. (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F yayınevi.
- YUDAHİN, K.K. (1965). *Kırgızça – Orusça Sözdük* [1940 baskısının Türkçeye çevrimi: A. Taymaz. (1988²). *Kırgız Sözlüğü*, Ankara: TDK]. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.